DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
DUMLUPINAR UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
E-ISSN: 2587-005X http://dergipark.gov.tr/dpusbe
Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 69, 87-106; 2021
DOI : 10.51290/dpusbe.846611

Araştırma Makalesi / Research Article

AİZANOİ MEZAR STELLERİNDE KADINA DAİR SEMBOLLER*

Zerrin ERDİNÇ[1]

Öz

Aizanoi'da bulunan mezar stelleri içinde yazıtları veya bezemeleri bakımından kadınlara ait olduğu belirlenmiş olan mezar stelleri üzerindeki sembollerin neler olduğu ve bu sembollerin anlamları ile bölge kültüründeki yerinin saptanması bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Steller üzerinde kadına dair genel olarak görülen objeler kalathos, iğ-kirman, tarak, ayna, unguentarium, elma ve dişi aslanlardır. Bunlar kadınların hayattayken yaptıkları işlere ve günlük yaşamlarına ait birçok önemli an ve alışkanlıklara işaret etmektedir. Bunun yanında hayvanlar ve meyveler de mezar stelleri üzerinde kadınlara dair diğer belirleyici unsurları oluşturmaktadır. Aizanitis Bölgesi'ndeki ana tanrıça kültünün kadın mezar stellerine ve mezar sembolizmine olan etkileri ise dini inançların stellere yansımış hali olmalıdır. Bunun yanında bu semboller dönemin moda anlayışı içinde taş ustasının ya da mezar taşını yaptıran kişinin zevkine ve isteklerine göre de şekillenmiştir. Epigrafik verilerle birlikte söz konusu semboller akrabalık ve aile ilişkilerinden yola çıkılarak kadınların dönem içinde toplumdaki görevleri, sosyal hayat içinde bulundukları konumları hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır.
Anahtar Kelimeler: Aizanoi, Arkeoloji, Mezar, Stel, İkonografi.

SYMBOLS FOR WOMEN IN AIZANOI GRAVE STELES

Abstract

The subject of this study is to determine the symbols on the grave steles in Aizanoi, which are determined to belong to women in terms of their inscriptions or decorations, and to determine their place in the regional culture with their meanings. Generally, observed objects on the steles are kalathos, spindle, comb, mirror, unguentarium, apple and lioness. These point too many important matters and habits of women's work and daily life while they are alive. In addition, animals and fruits are other determinants of women on grave steles. The effects of the mother goddess cult in Aizanitis Region on female grave steles and grave symbolism should be reflected in religious beliefs. In addition, these symbols were shaped according to the taste and desires of the stone master or the person who built the tombstone in the fashion sense of the period. These symbols, together with epigraphic data, enable us to have an idea about the roles of women in the society and their position in social life, based on family relationships and family relationships.
Keywords: Aizanoi, Archaeology, Grave, Stele, Ikonography.

*Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Arkeoloji ABD Doktora programında yapılmış olan *Aizanitis Bölgesi Mezar Taşları* başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

[1] Öğr. Gör. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Kütahya, TÜRKİYE, zerrin.erdinc@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8377-7354.
Başvuru Tarihi (Received): 25.12.2021 **Kabul Tarihi** (Accepted): 29.07.2021

Giriş

Aizanoi antik kenti günümüzde İç Batı Anadolu'da, Kütahya İli'nin 48 km güneybatısında yer alan Çavdarhisar ilçesi sınırlarında bulunmaktadır. Kent Hellenistik dönemde Pergamon ve Bithynia Krallığı arasında el değiştirmiş ve bu krallıkların yönetimi altında varlığını göstermiştir. Kent Roma egemenliğine geçinceye kadar Attaloslar denetiminde kalmıştır (Monumenta Asiae Minoris Antiqua IX [MAMA IX], 1988: xxiii). Roma Dönemi'nde ise Anadolu'da önemli kentlerin arasında yer almıştır. Bunun en önemli nedeni kentteki Zeus ve Meter kültleridir. Bu kültler kentin kültürel dinamiklerini belirlediği gibi kente ekonomik olarak önemli kazançlar da sağlamıştır. Roma İmparatorluğu'nun bölgede egemen olmasından itibaren, yaklaşık olarak MS 3. yüzyılın ortalarına kadar kentin coğrafi konumu ve dini önemi hep ön planda olmuştur. Bu önemli dini konum kentte Roma Dönemi boyunca izlediğimiz mezar steli ikonografisi ve öbür dünya inancını da etkilemiş olmalıdır. Bu nedenle özellikle Aizanoilu kadınların mezar stelleri ve üzerlerindeki süslemeler hem form gelişimleri hemde ikonografik olarak incelenmesi gerekli önemli veriler barındırmaktadır.

Bu çalışmada, Aizanoi Antik Kenti ve çevresinde bulunan ve çeşitli yayınlarda ele alınan Roma Dönemi'ne ait mezar stelleri epigrafik ve ikonografik olarak incelenmiş ve kadın mezar stellerine dair elde edilen veriler değerlendirilmiştir. Söz konusu stellerin bir kısmı günümüzde Çavdarhisar ilçesine bağlı köy yerleşimlerinde, antik dönemde ise Aizanitis Bölgesi olarak adlandırılan Aizanoi kenti territoryumuna dağılmış vaziyette diğer bir kısmı ise Aizanoi Zeus Tapınağı açıkhava sergi alanında bulunmaktadır. Kent içinde ve çevre köylerde bulunan mezar stelleri 2016-2020 yılları arasında Aizanoi Kazıları kapsamında yürüttüğümüz Aizanoi Mezar Corpusu Çalışmaları sırasında tespit edilmiştir[2]. Toplamda 85 mezar steli üzerinde yapılan çalışmada 44 adet sadece kadın mezar steli bulunurken (Kadın mezar stelleri için bk: Erdinç, 2020: kat no: 10, 12, 14, 16, 18, 29, 30, 31, 53, 57, 60, 61, 64, 65, 70, 71, 84, 91, 102, 105, 109, 116, 119, 138, 145, 165, 168, 170, 201, 203, 213, 222, 291, 296, 297, 300, 332, 334, 339, 340, 343, 348, 349, 353) 41 adedi hem kadın hem de erkeği temsil eden çifte mezar stellerinden oluşmaktadır (Çifte mezar stelleri için bk: Erdinç, 2020: kat no: 48, 76, 140, 202, 207, 212, 214, 216, 218, 219, 221, 223, 224, 230, 234, 236, 238, 242, 244, 249, 255, 258, 260, 261, 266, 267, 292, 294, 303, 312, 318, 319, 326, 338, 346, 347, 351, 354, 356, 358).

Stel üzerinde görülen ve stelin kadına mı yoksa erkeğe mi ait olduğunu gösteren birincil kanıt yazıtlardır. Ancak isim, akrabalık ilişkisi ve "anısı hoş olsun" ifadesinden (μνημης χαριν çevirisi için bkz. Türkan, 2019a: no: A6) oluşan genel Aizanoi yazıt kalıbı bize kadının toplumsal durumu ile ilgili kısıtlı bilgi sağlamaktadır. Bunun yanı sıra mezar steli üzerinde her zaman yazıtın bulunmaması veya yazıtın tahrip olması durumunda mezar stelinin kadına mı yoksa bir erkeğe mi ait olduğunun tespit edilmesi zorlaşmaktadır. Bu durumda stel sahibinin cinsiyetini tespit etmek için stel üzerindeki bezeme ve figürlerin incelenmesi gereklidir. Buradan yola çıkarak bezeme ve figürlerin ikonografik anlamları Aizanoiluların toplumsal cinsiyet anlamında kadına bakışını, dini inanışlarını ve ölümle olan ilişkilerini ortaya koyması açısından önemlidir. Bu nedenle steller üzerinde yazıtlardan sonra cinsiyet tespitine dair ikincil olarak dikkat etmemiz gereken en önemli nokta bezeme ve figürlerdir. Dönemin okuma-yazma oranı göz önüne alındığında yazıtı olmayan mezar stellerinin karşımıza sıklıkla çıkması kaçınılmazdır. Bu nedenle ölen kişinin veya steli yaptıran diğer akrabaların ölünün ardından kalanlara anlatmak istediği hikâyeyi aktarması ancak sembollerle mümkün olmaktadır. Bu çalışmada Aizanoi mezar stelleri üzerinde kadına dair karşımıza çıkan semboller kalathos, iğ-kirman, tarak ve ayna, unguentarium, elma ve dişi aslanlar olmak üzere başlıklar halinde incelenmiştir.

[2] Bölgede yaptığımız çalışmalarda vermiş oldukları izin ve destekler için Aizanoi kazı başkanı Sayın Prof. Dr. Elif Özer ve ekip arkadaşım Arş. Gör. Dr. Ahmet Türkan'a teşekkürlerimi sunarım.

1. Kalathos

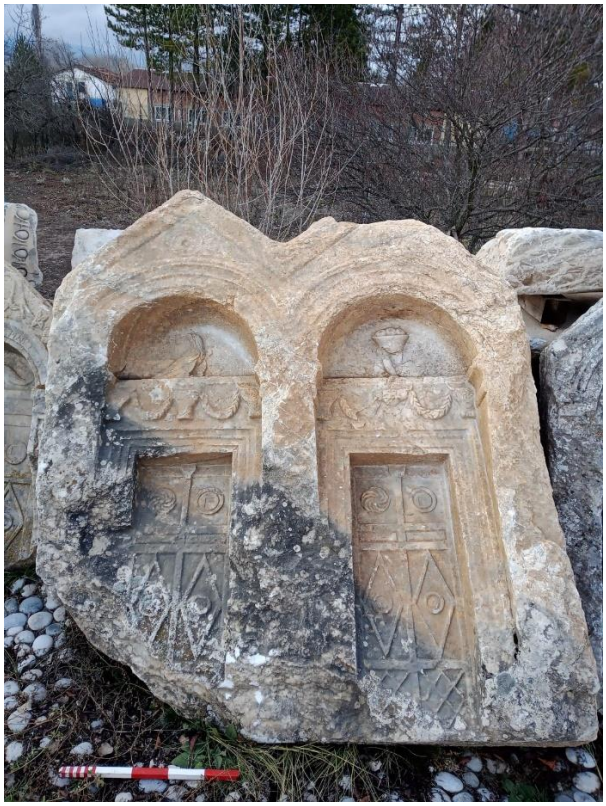
Aizanoi'da mezar stelleri üzerinde 56 adet kalathos tespit edilmiştir ve örneklerin tümü kadın mezar stellerine aittir (Waelkens, 1986: no 39, 56, 75, 80, 93, 101, 104, 134; MAMA IX, 1988: 87, 225, 229a, 267, 274, 290, 304, 308, 309, 312, 315, 320, 321, 329, 339, 341, 345, 377, 406, 410, 412, 414, 416, 421, 429, 434, 437, 449, 472, 474, 476, 509; Lehmler ve Wörrle, 2002: Abb. 32, 35, 39, 43, 53, 66, 68; Lehmler ve Wörrle, 2006: Abb. 12; Aizanoi Kazı envanter no: A16. M36, A16.M45, A17.M18, A18.M43). Kalathoslar içbükey profilli, kaideden yukarı doğru genişleyen gövdeli, kimi zaman kaideli veya düz dipli sepetlerdir. Pişmiş toprak veya metal örnekleri libasyon için kullanılmış olabileceği gibi genellikle organik malzemeden yapılmış-örülmüştür (Pollux, Onom. 7, 173). Homeros'a göre ise gümüş kalathoslar da bulunmaktadır (Hom. Ody. IV, 125)[3]. Bir diğer görüşe göre ise bitkisel malzemeden yapılan kalathoslar, pişmiş toprak veya metalden yapılan kalathosların kalıbı olarak kullanılmıştır (Trinkl, 2014: 191). MÖ 411 yılında Aristophanes tarafından yazılmış olan Lysistrata'da kalathosların kadınlara evlilik hediyesi olarak verildiğinden ve ölümüne kadar bu kalathosları kullandıklarından bahsedilmektedir (Aristoph. Lys. 579). Bir diğer yandan Rich kalathosları kadınların iş sepetleri olarak tanımlamaktadır (Rich, 1890: 97). Antik Roma'da düğün törenlerinde gelinin babası düğünün ertesi günü yeni evlenen kızının evine içi zengin hediyelerle dolu bir kalathos gönderdiği bilinmektedir (Hersch, 2010, 163). Redfield bu sepetlerin yün sepeti olduğunu ve Demeter ile ilişkilendirildiğini söylemektedir (Redfield, 1982, 194). MÖ 1. yüzyılda yaşamış olan Vitruvius korinth başlığının ortaya çıkışını anlatırken aslında kalathosların mezarlarla olan ilişkisini açıklamaktadır. Vitruvius'a göre Korinth'de genç ve evlilik çağına gelmiş bir kız ölümcül bir hastalığa yakalanır ve ölür. Genç kızın annesi onun hayattayken sevdiği ve kullandığı bazı eşyalarını bir sepetin içine koyar ve mezarına götürür. Üzerine kiremit kapatılan sepet rastlantı sonucu bir kenger yaprağının üstüne konmuştur. Bahar gelip de kengerler büyüdüğünde bu sepet yapraklarla kaplanır ve buradan korinth başlığı ortaya çıkar (Vitr. IV, 1, 9). Kalathoslar aynı zamanda Hera tapınaklarında adak olarak kullanılmış olup Artemis, Zeus ve Serapis ile ilişkilendirilmiştir (Rich, 1890: 97; Connor ve Jackson, 2000: 30).

İncelenen kalathos betimlemelerinde kalathoslar içinde yün yumakları, meyveler, çiçekler, kumaşlar ve yün eğirme malzemeleri görülmektedir (Kalathosların içindeki malzemeler için bk: Smith, 1853: 220; Rich, 1890: 97). Dokuma ve yün eğirme ile ilgili olan figürler kadının günlük hayatına ve gün içinde uğraştığı işlere işaret ederken, çiçekler ve özellikle meyveler ölüm ve yer altı ile ilişkili olmalıdır.

Aizanitis Bölgesi dışında özellikle Yukarı Temris Vadisi ve çevresinde görülen mezar stelleri üzerinde kalathoslar kimi zaman söz konusu meyve ve yün yumakları ile görülse de kimi zaman da dokunmuş ve kalathos içine konmuş dokumalar karşımıza çıkmaktadır (Drew-Bear vd., 2007: 205). Özellikle Altıntaş ve çevresinde kalathosların üstüne konan ince yapılı serçe türü kuşlar ruhu taşıyan kuş imgesine gönderme olmalıdır (Drew-Bear vd., 2007: 201). Diğer yandan ise bu kuşların evcil olup olmadıkları tartışmalıdır. Ancak Aizanoi mezar stellerinde kalathos içinde dokuma veya kalathos üzerinde kuş görülmemektedir.

[3] *"Adraste bir iskemle getirdi, iyi yapılı, Alkippe de üstüne yumuşacık yünden bir halı yaydı. Phylo, gümüş sepetini getirdi koydu önüne, Polybos'un eşi Alkandre'nin armağanıydı bu."* Hom. Ody. IV, 125

Resim 1: *Kartal-Kalathos Kombinasyonlu Çifte Mezar Steli*

Kaynak: Aizanoi Zeus Tapınağı Açıkhava Sergi Alanı, Aizanoi Kazı Envanter no: A18. M43

Resim 2: *Üçgen Alınlık İçinde Kalathos Betimlemesi*

Kaynak: Lehmler ve Wörrle 2006, 89

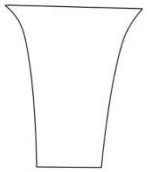
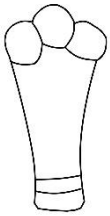
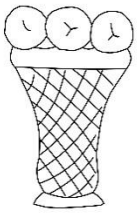
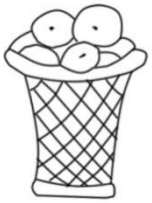
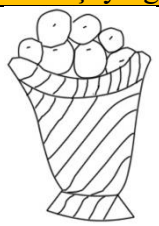
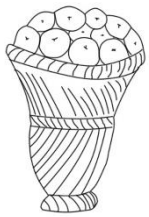
Antik dünyada kadın ile ilişkilendirilen kalathos Aizanitis'te de sadece kadınlara ait mezar stellerinde ve karı-koca olarak yaptırılan çifte stellerde kadının tarafında ve alınlık içinde görülmektedir (Çifte mezar stelleri için bk: Erdinç, 2020: kat no: 48, 76, 140, 202, 207, 212, 214, 216, 218, 219, 221, 223, 224, 230, 234, 236, 238, 242, 244, 249, 255, 258, 260, 261, 266, 267, 292, 294, 303, 312, 318, 319, 326, 338, 346, 347, 351, 354, 356, 358), (Resim 1-2). En erken örneği MÖ 1. yüzyıl ortalarında karşımıza çıkar ancak yaygın olarak kullanımı özellikle MS 1. yüzyıl sonrasında görülmekle birlikte alınlık üzerinde, boş ve bezemesizdir (Resim 3). Geniş ağızlı, ağızdan tabana doğru daralan, düz dipli veya kaideli basit sepet formundadır (Delemen-Çokay Kepçe 2009: 11). MS 2. yüzyıl başlarında ise form değişmemiş fakat sepet üzerinde örgü ayrıntıları kafes motifi yapılarak verilmiştir. Bununla birlikte kalathosların içi genellikle doludur. MS 2. yüzyılın ilk çeyreğiyle birlikte kalathos formundaki değişiklik dikkat çekmektedir. Geniş dışa çekik ağızlı, ağızdan kaideye doğru daralan, yüksek kaideli kalathoslar MS 2. yüzyıl içinde yaygın olarak kullanılmıştır. Aynı formun bazı örneklerinde gövde üzerinde ortada bir örgü ile gövde yatay olarak bölünmüştür. MS 2. yüzyıldan itibaren kalathosların tümünde örgü motifi olarak kullanılan kafesler görülmektedir (Tablo 1). Aizanitis Bölgesi mezar steli tipolojisi üzerinden takip edebildiğimiz bu gelişim bir yandan Aizanitis'teki taş ustalarının mezar steli üzerindeki süslemelerde göstermiş olduğu gelişimi desteklemekte, diğer yandan da kalathosun mezar stelleri üzerinde önemli bir unsur haline geldiğini ve hem günlük yaşamda hem de öteki dünyada önemli eşyalar olduğunu vurgulamaktadır. Aynı şekilde steller dışında Aizanoi'da görüdüğümüz mezar bomosları üzerinde de kalathoslar MS 2. ve 3. yüzyıllarda aynı form gelişimini takip ederek kullanılmaya devam etmiştir (MAMA IX, 1988: 115, 129, 150). Elde edilen veriler ışığında Aizanitis mezar stellerinde kadına dair objeler arasında yaygın olarak gördüğümüz kalathosların bir süsleme öğesi olarak özellikle MS 2. yüzyılın ortalarından sonra vazgeçilmez hale geldiği söylenebilmektedir.

Resim 3: *MS 1. yüzyıla Tarihlenen Boş Kalathos*

Kaynak: MAMA IX, 1988: 225

Tablo 1: *Kalathosun Gelişimi*

MS 50'ler	MS 2. yüzyıl başları			MS 2. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra	
					

Kaynak: Erdinç 2020, Tablo 19.

2. İğ-Kirman

Kalathoslarla birlikte sıkça karşımıza çıkan iğ ve kirman her zaman aynı aletin parçaları olarak birlikte kullanılmıştır. Kalathosları zaman zaman yün sepetleri olarak görüyor olmamız onların iğ ve kirmanlarla birlikte dokuma işinin donanımı olduğunu göstermektedir. Aizanoi'da görülen iki örnekte de çifte mezar stellerinde, alınlıkta kadına ait tarafta karşımıza çıkmaktadır (Resim 4-5), (MAMA IX, 1988: C406; Waelkens, 1986: 93). MS 3.yüzyılda yaşamış olan Teokritos bir şiirinde arkadaşının karısına fildişi bir kirman gönderdiğinden bahsetmektedir (Teo. Idyll. xxviii). Homeros altın iğlerin varlıklı kadınlara hediye olarak gönderildiğinden ve altın kirmanın ise tanrıçalar ve diğer saygın kadınlarla ilişkilendirildiğinden bahsetmektedir (Herod. IV.162; Hom. Od. IV.131). Plinius'a göre iğ ve kirman aynı zamanda düğün ritüelleri içinde ve düğün alayında yünler ve iplerle birlikte önemli yer tutmaktadır. Yaşlılıkta ise kadınlar artık bu aletleri kullanmayı bırakıp görevlerini tamamlarlar (Plin. Nat. VIII.74). Yasal hakları kocasına bağlı olan kadınlar, özgür erkek yurttaşların yararlandıkları herhangi bir politik haktan yararlanamaz ve genellikle zamanını *oikos* sınırları içinde geçirirdi. Kadınlar bazı dini törenler, düğünler ya da cenazeler dışında sosyal yaşamdan uzak dururlar hatta evleri dışında dolaşmaları pek hoş karşılanmazdı. Kadınların MS 5.yüzyılda *gynaikon* denilen evin kadınlara ait bu bölümünde başta yün eğirme ve dokuma olmak üzere tekstil işlerini, yemek ve diğer ev işlerini yaptıkları bilinmektedir (Yalazı ve Küçüker, 2015: 61).

İğ kirman takımının kalathoslarla olan ilişkisinin bir benzeri taraklarla da kurulabilir gibi görünmektedir. Dokuma işinde kullanıldığını bildiğimiz dokuma tarakları (Davidson, 1952: 173, Pl. 78, 1229; Masseglia, 2013: 99) mevcut olmakla birlikte Aizanoi'da karşımıza çıkan taraklar saç tarama işlevi dışında kullanılan taraklar değildir (Waelkens, 1986: no 93, 118; MAMA IX,1988: 416, 434, 437, 453; Lehmler ve Wörrle, 2002: Abb. 35, 57b; Lehmler ve Wörrle, 2006: Abb. 38). Nitekim birbirleri ile ikili kompozisyonlar halinde görülmekle birlikte kalathos, iğ-kirman ve tarağın aynı kompozisyon içinde kullanıldığı sadece bir örnekle karşılaşılmıştır (Resim 5). Söz konusu kompozisyonlar Appia (Altıntaş) ve Kotaion (Kütahya) çevresinde farklı şekillerde görülmektedir. Mezar stellerinde kadınların ellerinde veya çoğu zaman mezar stelinin alınlığında tarak, kalathos ve aynalarla birlikte bir kompozisyon içinde karşımıza çıkmaktadır (Drew-Bear vd., 2007: 205, 207, 235, 239, 249, 259, 263). Altıntaş'ta bulunan bir mezar steli üzerinde ise içinde iğ-kirman ve yün yumaklarının bulunduğu kalathos dokuma işinin yapıldığını açıkça göstermektedir (Drew-Bear vd., 2007: 227 Tugay Müzesi Env. No: A 51).

Resim 4: *Alinlıkta iğ-Kirman Bulunan Mezar Steli*

Kaynak: Waelkens, 1986: 93

Resim 5: *Alinlıkta iğ-Kirman Bulunan Mezar Steli*

Kaynak: MAMA IX,1988: 406

3. Tarak ve Ayna

Saç kozmetiğinin önemli bir parçası olan taraklar avuç içine sığacak boyutlarda genellikle fildişi, kemik, ahşap, şimşir ve nadiren metalden yapılmışlardır (Nicolson, 1891: 52). Bir tarafı diğerinden belirgin şekilde daha geniş aralıklarla yerleştirilmiş iki farklı diş setine sahip olan H biçimli taraklar saçın hem ince hem de kaba kısımlarını taramak veya saçı şekillendirmek için kullanılmıştır. Yukarıda bahsedildiği gibi iğ ve kirmanlarla birlikte kullanılan taraklar genel olarak dokuma tarağı olarak düşnülmektedir. Aizanoi'da bu iki objenin birlikte kullanıldığı bir örnek bulunmamaktadır. Karşımıza çıkan taraklar saç tarama işlevi dışında kullanılan taraklar değildir. Dokuma tarakları ile ilişkili olarak daha ince uzun formda ve sivri dişli örnekler bulunmaktadır (Davidson, 1952: Pl. 78, 1229-1233). Phrygia Bölgesinden başka bir örnekte ise Nallıhan'da bulunmuştur (Resim 6. Anadolu Medeniyetleri Müzesi env. No: 114 160 99). Stel üzerinde dokuma tezgahı, iki kirman, şişler, bir tarak ve tezgahın üstünde yarım daire formunda dokuma tarağı görülmektedir. Sahnenin üstünde kalathos, ayna ve unguentariumlar bulunmaktadır (Feugere, 2009: 23). Betimlenen sahneye bakıldığı zaman dokuma işi için gerekli olan malzemeler bir arada tasvir edilmiştir ve form bakımından Aizanoi tarakları ile benzerlik göstermektedir. Ancak stelin geneline baktığımızda üst sahnedeki kozmetik eşyaları ve stel gövdesinin ikiye ayrılarak sol tarafının kadına ayrılmış olması eşyaları bir arada değerlendirebilmemiz için yol açmaktadır. Her ne kadar Nallıhan örneğinde dokuma aletleri içinde dokuma tarağının yanında H biçimli bir tarak görülüyor olsa da Aizanoi'da bu veya buna benzer bir sahnenin olmaması tarakların tamamen dokuma veya saç tarama işlevi ile ilgili olup olmadığı konusunda kesin bir bilgi vermemektedir.

Resim 6: *Nallıhan'dan Mezar Steli*

Kaynak: Feugere, 2009: Fig 2a

Aizanoi mezar stellerinde dokuz adet tarak tespit edilmiştir (Waelkens, 1986: no 93, 118; MAMA IX, 1988: 416, 434, 437, 453; Lehmler ve Wörrle, 2002: Abb. 35, 57b; Lehmler ve Wörrle, 2006: Abb. 38). En erken tarak betimlemesi MÖ 1.yüzyıla tarihlenen Tation ve Amarantos'a ait mezar stelinin alınlığında karşımıza çıkmaktadır (Resim 7), (Lehmler ve Wörrle, 2006: 102, Abb.38). Ancak MS 1.yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Suriye tipi alınlıklı stellerin ortaya çıkmasıyla birlikte taraklar özellikle alınlıklarda kalathos veya aynalar ile birlikte sıkça kullanılmaya başlamıştır (MAMA IX, 1988: 416, 453). Aynı durum taraklar ile birlikte kullanılan bu kozmetik eşyaları için de geçerli görünmektedir. Kadına dair kozmetik eşyaları Aizanoi mezar stellerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Özellikle taraklar ve aynalar aynı kompozisyon içinde sevilerek kullanılmıştır (Resim 8). Aizanoi'da 22 adet ayna betimlemesi tespit edilmiş ve bunların stel üzerindeki yerleri genellikle alınlıktadır ancak kapı biçimli mezar stellerinde az da olsa kapı panellerinde görülen örnekler mevcuttur (Waelkens, 1986: no 93, 118; MAMA IX, 1988: 338, 341, 377, 406, 416, 434, 437, 449, 494; Lehmler ve Wörrle, 2002: Abb. 35, 43, 53, 61; Jes, 2002: Abb. 13, Aizanoi Envanter no: A16.M45, A17.M18, A17. PMP386, A17. PMP442). En erken ayna tasvirleri MS 2.yüzyılın başlarına tarihlenen mezar stelleri üzerinde görülmektedir (Lehmler ve Wörrle, 2002: Abb. 35). Dairesel formlu ayna kalın ve kısa bir sapa sahiptir. Sap dairesel profillidir ve alt kısmında bilezik süsleme bulunmaktadır. Karşımıza çıkan diğer tüm örnekler MS 2.yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Suriye tipi alınlıklı kapı biçimli mezar stelleri üzerinde görülmektedir (Bu tip için bk: MAMA IX, 1988: xlvii; Lochman, 2003: 39). Aynalar mezar stellerindeki tasvirlere bakıldığında ayna çerçevesi ve sap kısmı birlikte yapılanlar ve ayrı yapılanlar olmak üzere iki tipe ayrılmaktadır. Her iki tipte üçer farklı ayna tipi tespit edilmiştir. Ancak sap ve ayna kısımları birlikte yapılan aynalar ile ayrı yapılanlar arasında dönemsel bir fark bulunmamakta, sanatçının becerisi ve tercihi ile ilgili olduğu düşünülmektedir (Tablo 2).

Tablo 2: *Mezar Stelleri Üzerindeki Aynalar*

Kaynak: Erdinç 2020, Tablo 25

Resim 7: *Alınlık Üzerinde Tarak Bulunan En Erken Mezar Steli – MÖ. 1. yüzyıl*

Kaynak: Lehmler ve Wörrle, 2006: 102, Abb. 38

Resim 8: *Alınlık Üzerinde Kalathos ve Tarak Bulunan Mezar Steli*

Kaynak: Aizanoi Kazı Env. No: A17.PMP.442

4. Unguentarium

Aizanoi mezar stellerinde kadına dair bir diğer sembol ise yine kozmetik eşyaları ile ilişkili olarak bulunan unguentariumlardır. Unguentariumlar Hellenistik ve Roma dönemlerinde, hem erkek hem de kadın mezar stellerinde betimlenmiştir (Hellenistik dönem örnekleri için bk: Pfuhl ve Möbius, 1977: Taf. 1977, İstanbul Arkeoloji Müzesi Env. No: 3980; Roma Dönemi Örnekleri için bk: Pfuhl ve Möbius, 1977: Taf. 284, 314, 322; Waelkens, 1896: 39). Bunun nedeni antik dönemde kokulu yağ veya parfümlerin kullanımının, hem erkek hem de kadınlar arasında yaygın olmasıdır (Civelek, 2012: 19). Ancak cenaze ritüellerine baktığımızda libasyon ve unguentariumların hem kadın hem de erkek mezarlarında yapılması ve unguentariumların her iki cinsiyet için de kullanılmasına karşın Aizanoi mezar stellerindeki unguentariumlar her zaman kadını temsil eden tarafta veya kadın stellerinde görülmektedir (Pfuhl ve Möbius, 1977: Taf. 176, 2300; Taf. 305, 2114; Taf. 307, 2146; Taf. 314, 2202; Taf. 322, 2279, 2286; Taf. 324; Taf. 325.). Genellikle belirli bir kozmetik eşyası grubu içinde yer alan unguentariumlarla birlikte tarak, ayna, iğ-kirman ve kalathoslar da mezar stelleri üzerinde görülmektedir (Resim 9). Aizanoi'da üç örnekle temsil edilen unguentariumlar, bulbous ve fusiformdur (Lehmler ve Wörrle, 2002, Abb. 57b; A16. M11, A17. PMP442). Aizanoi'da Kuzey Nekropolis kazı çalışmalarında çok sayıda iğ ve torba biçimli unguentarium hem mezar içinde hem de mezar dışında kullanılmış halde bulunmuş ve çeşitli tiplere ayrılmıştır (Korkmaz ve Buz, 2013: 60). Mezar stelleri üzerinde de gördüğümüz Bulbous Tip 1 MÖ 1. yüzyıl ortası ile MS 1.yüzyılın ilk çeyreği arasında üretilmiş ve cenaze törenlerinde

sıkça kullanılmıştır (Korkmaz ve Buz, 2013: 63). İğ formlu unguentariumlar ise mezar stelleri üzerinde gördüğümüz şeklide iki tipte incelenmektedir. Mezar içi ve dışı olmak üzere her iki şekilde de bulunan unguentariumlar MS 1. yüzyıl ortaları ile son çeyreği arasında kullanılmıştır (Korkmaz ve Buz, 2013: 62).

Resim 9: *Alınlık Üstünde Unguentariumlar, Çiçek ve Tarak*

Kaynak: Aizanoi Zeus Tapınağı Açıkhava Sergi Alanı Lehmler ve Wörrle, 2002, 693

5. Elma

Aizanoi'da mezar stellerinde kalathosların içinde her zaman dokuma işi ile ilgili olarak yün yumakları karşımıza çıkmamaktadır. Kalathosların içi aynı zamanda meyvelerle de doldurulmuştur. Bu meyvelerden en net tespit edilen tür elmalardır. Aizanitis Bölgesi'nde mezar stelleri üzerindeki kalathoslar içinde bulunan elmalar yuvarlak formludur ve sap kısımları çentik veya oyma şeklinde belirginleştirilerek elma formunu almıştır (Resim 10-11). Toplam 5 mezar steli üzerinde kalathoslar içinde elma görülmektedir (Waelkens, 1986; 80, 93, 104; Lehmler ve Wörrle, 2002: Abb. 32, 66).

Resim 10: *Alınlık Üzerinde Tarak ve İçinde Meyve (elma) Bulunan Kalathos*

Kaynak: Aizanoi Zeus Tapınağı Açıkhava Sergi Alanı A17.T.M. 24

Resim 11: *Kapı Panelinde İçinde Meyve (elma) Bulunan Kalathos*

Kaynak: Aizanoi Zeus Tapınağı Tonozlu Alt Yapı Sergi Alanı, Lehmler ve Wörrle, 2002: Abb. 32

Elma, Asur mitolojisinde İştar ve onun Yunan Mitolojisindeki karşılığı olan Aphrodite'nin atrübütleri arasındadır (Cooper, 1978: 14). İştar ile ilgili bir dua metninde bir kadınla ilişkiye girmek isteyen erkeğe tılsımlı sözlerin üç kere söyletilmesi ve ardından ona elma yedirilmesi gerektiği söylenmektedir (Uhri, 2011: 208). Burada İştar'la ilişkilendirilen elmanın cinselliği, aşkı, bağlılığı ve üremeyi temsil ettiği görülmektedir (Yılmaz Kolancı, 2018: 271). Aynı şeklide Aphrodite ile ilgili mitoslarda karşımıza sıklıkla çıkan meyve elmadır. Üç güzeller mitosunda Eris Peleus ve Thetis'in düğününde Athena, Hera ve Aphrodite'nin arasına altın bir elma atar ve bu elma üç tanrıça arasındaki güzellik yarışının başlangıcıdır. Elmanın üzerinde 'en güzeline' yazmaktadır. Her üç tanrıça da kendini güzel ve güçlü görmekte bu nedenle birbirleriyle yarışmaktadırlar. Zeus tarafından görevlendirilen Hermes, İda Dağı'nda yaşayan ve çobanlık yapan Paris'i bulur ve tanrıçalar arasından en güzelini seçmesi için onu görevlendirir. Tanrıça Aphrodite Paris'e sonsuz aşkı vaat eder ve Paris de bunu kabul ederek altın elmayı Aphrodite'ye verir (Uhri, 2011: 209-210; Bynum ve Bynum, 2014: 194). Bundan sonra elma, güzelliği, aşkı, bolluk ve bereketi temsil eden bir meyve haline gelmiştir.

Elma ile ilişkili mitoslarda da gördüğümüz gibi elma evlilik ile her zaman bağlantılı olmuştur. Özellikle Aphrodite, Hera ve Artemis gibi tanrıçaların adının geçmesi evliliğin yanı sıra kadının güzellik, doğurganlık ve bereketi ile de ilişkilendirilmiştir. Elma ağacının dalları Nemesis ve Artemis'in atribütüdür ve Artemis ayinlerinde kullanılır (Cooper, 1978: 14). Mezar stelleri üzerinde kalathosların içinde kadına dair bir sembol olarak elmanın kullanılması kadının güzelliğini, doğurganlığını ve evliliğini yücelten bir unsurdur.

6. Dişi Aslan

Aslanlar, panterler ve leoparlar erken dönemlerden itibaren güç ve cesareti sembolize etmişlerdir. Sümer mitolojisindeki Gılgamış (Sevin, 2010: 120), Yunan mitolojisindeki Herakles (Howard, 1966: 49, 118, Fig. 16, 106) ellerinde bir aslanı tutarak bu denli güçlü bir hayvanı hâkimiyet altına almış ve böylece kendi güçlerini ve cesaretlerini göstermişlerdir. Bu örneklere bakıldığında erkeksi bir gücü sembolize etse de aslında Çatalhöyük'te karşımıza çıkan ana tanrıça ve iki yanında duran aslanlar neolitik dönemde aslanın anaerkil bir güç sembolü olduğunu göstermektedir. Çatalhöyük'teki pişmiş toprak heykelcikte ana tanrıça bir tahtta oturur. Şişman, iri göğüslü ve büyük kalçalıdır. İki yanında ellerini birer aslanın başının üstüne koymuştur (Roller, 2013: 53)[5]. Bu kompozisyon bir güç simgesi olması yanında bereket ve doğurganlığı da simgelemektedir. Mezopotamya'daki İştar da tasvirlerinde aslanların üzerine basar şekilde betimlenir ve bu betimleme aslanın koruyuculuğunu ve gücü sembolize etmektedir (Leick, 1991: 87, 93, 96, 99; Beydiz, 2016: 11).

[5] İki yanda duran aslan figürlerinin leopar olabileceği ihtimali üzerinde de durulmaktadır ve doğum yaparken betimlenmiştir. Roller, 2013: 53.

Resim 12: *Erkek Aslan-Dişi Aslan Kombinasyonlu Çifte Mezar Steli*

Kaynak: Aizanoi Tapınak Açıkhava Sergi Alanı kuzeyi, Aizanoi Kazı Envanter no: A18.M44

Resim 13: *Ağzında Boğa Başı Tutan Dişi Aslan*

Kaynak: Aizanoi Tapınak Açıkhava Sergi Alanı Lehmler ve Wörrle, 2002, 693

Mezar stelleri ve hatta mezar anıtlarında aslanın mezar koruyuculuğunu üstlendiği örnekler sıkça görülmektedir. Mezarlar söz konusu olduğunda aslanlar Phrygia'da Ana Tanrıça ve Aizanoi'da Meter Steunene ile bir araya gelince vazgeçilmez mezar bekçileri oluyorlar ve aynı zamanda bir saygınlık göstergesi haline geliyorlardı (Cormack, 2004: 89). Aizanitis Bölgesi'ne 27 mezar steli üzerinde aslan figürü karşımıza çıkmaktadır. Ancak kadının dişi aslan figürü ile temsil edildiği mezar steli sayısı 4'tür (Waelkens, 1986: 48; MAMA IX, 1988: C449; Lehmler ve Wörrle, 2002: 43, 57b). Bu stellerin tümü Suriye tipi alınlıklıdır ve bir tarafında erkeği temsil eden erkek aslan diğer tarafında da kadını temsil eden dişi aslanın bulunduğu çifte mezar stelleridir. Aizanoi'da mezar stelleri üzerindeki aslanlar sadece stellerin alınlıklarında görülmektedir (Resim 12-13).

Aizanoi'da MS 2. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra ortaya çıkan Suriye tipi alınlıklı mezar stelleri ile birlikte profilden oturur şekilde betimlenen aslanlar devam etmekle birlikte karşımıza çıkan en önemli yenilik çoğu zaman eşlerin, bazen kardeşler ve ya diğer akrabalar için yapılan çifte mezar stelleri üzerindeki dişi aslanlardır. MS 2.yüzyılın ilk çeyreğine kadar gördüğümüz aslanlar sadece erkeklerin mezar stellerinde bulunurken, bu tarihten sonra yaygınlaşan Suriye tipi alınlıklı çifte mezar stelleriyle birlikte erkek aslan-dişi aslan kompozisyonlarının da popüler hale geldiği tespit edilmiştir.

Dişi aslanlar yüzü erkek aslana dönük ve saldırgan görünümlü erkek aslana göre daha sakindirler. İnce yapılı ve dik kuyrukludurlar. Anatomik yapısının yanı sıra dişi olduğunu karın altında belirgin olarak yapılan meme detaylarından anlamaktayız. Genellikle sağ ön pençeleri, önünde duran boğa başı üzerindedir veya hafifçe boğa başına dokunmaktadır. Başını öne doğru eğmiş ve ağzını boğa başına götürmüştür. Stelin erkeği temsil eden tarafındaki erkek aslan boğa başına atılarak onu yakalamakta ve kadını temsil eden dişi aslan ise avı yemektedir.

7. Sonuç

Aizanoi'da kadın mezar stelleri üzerinde görülen kalathoslar en erken MÖ. 1.yüzyılda karşımıza çıkmaktadır ve bu tarihten MS 50'lere kadar boştur. Ancak MS 2.yüzyıl başlarından itibaren dolu sepet formuna ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren kalathosların içinde en sık görülen ve en doğru tespiti yapılacak nitelikte olan objeler elmalardır. Phrygia Bölgesi mezar stellerinde içlerinde kimi zaman yün kimi zaman da meyveleri gördüğümüz kalathoslar Aizanoi'da elmalarla doludur.

Bunun dışında bir meyve veya obje net olarak saptanamamıştır. Elmalar MS 1.yüzyılın ilk yarısıdan başlayarak MS 2. yüzyıl sonlarına kadar görülemektedir.

İğ ve kirman Phryg mezar stellerinde sıkça karşımıza çıkmakla birlikte Aizanoi'da sedece iki örnekle temsil edilmiştir ve MS 1.yüzyılın ortalarından sonara görülmektedir. Aynalar ve taraklar birlikte aynı kompozisyon içinde sıkça kullanılmış ancak taraklar daha erken dönemlerden itibaren steller üzerinde görülmüştür. MÖ 1. yüzyıldan MS 1. yüzyıla kadar geniş bir aralıkta mezar stelleri üzerinde gördüğümüz taraklara MS 1. yüzyılla birlikte aynalar da eklenmiştir. Ancak bu iki obje her zaman yanyana değil tek olarak da betimlenmiştir.

Unguentariumlar genelikle stellerin alınlık kısımlarında MS 100 civarlarında başlayarak MS 2. yüzyılın ortalarına kadar kullanılmıştır. Aizanoi'da üç örnekler temsil edilen unguentariumların formları bulbous ve fusiformdur.

Kentte bulunan önemli kültlerden biri olan Meter Steunene kültünün mezar stelleri üzerinde görülen dişi aslanlarla olan ilişkisi göz ardı edilemez. Kadını mezar steli üzerinde Ana Tanrıça'nın kutsal hayvanı olan aslanın temsil etmesi olağandır. Phrygia bölgesinin ve özellikle Yukarı Tembris Vadisi mezar stellerinin önemli bir özelliği olan anthitetik duran dişi ve erkek aslanlar mezar stellerinin alınlığında birlikte betimlenmiştir (Drew-Bear vd. 2007: 215, 219, 265). Bu noktada Aizanoi mezar stellerindeki dişi aslanların her zaman çifte mezar stellerinde kadını temsil eden tarafta tek başına bulunması Aizanoi mezar stellerini diğerlerinden ayıran en önemli özelliktir. MS 2. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra kullanılmaya başlamıştır.

Genel olarak kalathos, iğ ve kirman, ayna, tarak gibi günlük yaşamın bir parçası olarak kullanılan eşyaların mezar stelleri üzerinde görülmelerinin en önemli nedeni ölümden sonra yaşam inancı, diğer dini inançlar ve ritüeller olmalıdır. Kadının günlük uğraşları ile öldükten sonra da ilgilendiği ve huzurlu hayatına öbür dünyada da devam ettiği imajı verilmeye çalışılmıştır. Bir diğer taraftan Suriye tipi alınlıklı mezar stelleri ile birlikte MS 2.yüzyılın ilk çeyreğinden sonra ortaya çıkan alınlık içinde erkek aslan-dişi aslan kombinasyonu sosyal hayat içinde erkeğin ve kadının konumunu yansıtması bakımından önemlidir. Ölümünün ardından erkeğin göstermek ve hatırlanmak için öne çıkardığı özelliklerini yani güç, iktidar ve sorumlulukları erkek aslanın güçlü yapısı ile vurgulamaktadır. Kadın ise daha sakin görünümlü bir dişi aslan ile naifliğini, domestik yapısını ve erkek egemenliğine olan ihtiyacını göstermektedir. Bu durum yine erkeği ön plana çıkararak kadının erkek egemenliği altındaki sığınmacı ve korunan figür rolünü desteklemek için yapılmış olmalıdır. Bu sebeple kadın mezar stellerinde tek başlarına dişi aslanlar hiçbir zaman görülmemektedir. Aizanoilu kadınların toplum içinde dinsel veya kamusal görevler edindiğine dair kanıtlar bulunmamaktadır. Ancak bir diğer yandan Aizanoi'da Stratonike isimli bir kadının kâhyası için yaptırdığı mezar steli, bize kadınların da yanlarında çalıştırdıkları kişilerin veya kölelerinin olduğunu göstermektedir (MAMA IX, 1988: 310). Buna göre Aizanoi'da güçlü ailelerden olan veya görece varlıklı kadınların ekonomik ve sosyal hayatın içinde yer alabildiğini görmekteyiz (Türkan, 2019b: 302).

Kadının ev işi ile ilgili eşyaları ile temsil edilmesi, kalathoslar içinde bulunan evlilik ve bağlılıkla simgelenen elmalar ve erkek egemenliğini vurgulamak amacıyla yapılmış dişi aslanlar aslında Aizanoi'da Roma Dönemi kadınının toplumsal kimliğini açıkça ortaya koymaktadır. Bir yandan görece zengin kadınlar erkeğin yanında yer alarak, kendi adlarına mezar stelleri yaptırarak ve yaptırılarak onurlandırılmıştır. Ancak diğer yandan toplumsal kimlikleri ile erkek egemen toplumun baskısı altında yaşıyor ve ölüyor olmalıdırlar.

Kaynakça

Aristophanes, (2000). *Lysistrata*, (Çev: A. Erhat, S. Eyüboğlu), İstanbul.

Beydiz, M. G. (2016). *Mitolojiden sanata hayvan imgesi*, İstanbul.

Bynum, H., & Bynum, W. (2014). *Dünyamızı biçimlendiren olağanüstü bitkiler,* (Çev. B. Kovulmaz), İstanbul.

Civelek, A. (2012). Mezar stelleri üzerindeki unguentariumlar üzerine gözlemler, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı: 141, s. 77-90.

Connor, P., & Jackson, H. (2000). *A Catalogue of Greek vases in the Collection of the University of Melbourne at the Ian Potter Museum of Art,* Melbourne.

Cooper, J. C. (1978). *An Illustrated encyclopaedia of traditional symbols,* Thames and Hudson, London.

Cormack, S. (2004). *The Space of death in Roman Asia minor,* Phoibos Verlag, Viyana.

Davidson, G. R. (1952). *The Minor objects,* Corinth XII, Princeton.

Delemen, İ. & Çokay-Kepçe, S. (2009). *Yunan ve Roma Kap formları sözlüğü*, İstanbul.

Drew-Bear, T., Demirkök, F., Dönmez, E. Ş. & Türktüzün, M. (2007). *Ben Anadolu'da doğdum Tugay anadolu kültür-sanat ve arkeoloji Müzesi,* Kütahya.

Erdinç, Z. (2020). *Aizanitis Bölgesi mezar taşları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü, Arkeoloji ABD., Denizli.

Feugere, M. (2009). Metiers a tisser antiques d'Asie mineure, *Bulletin Instrumentum*, s. 22-24.

Hersch, K. K. (2010). *The Roman Wedding: Ritual and meaning in antiquity*, Cambridge University Press.

Herodian, (1969). *History of the empire*, (Ed. E. H. Warmington), London, LOEB.

Homeros, (2008). *Odysseia* (Çev: A. Erhat, A. Kadir), İstanbul.

Howard, S. (1966). *The lansdowne herakles,* The J. Paul Getty Museum.

Korkmaz, H., & Buz, U. (2013). Aizanoi 2012 Kazı Sezonu Kuzey Nekropolis Unguentariumları, *Aizanoi I* (Ed. E. Özer), Ankara, s. 58-76.

Lehmler, C., & Wörrle , M. (2002). Neue inschriftenfunde aus Aizanoi III: Aizanitica Minora I, *Chiron 32*, s. 571-646.

Lehmler, C., & Wörrle , M. (2006). Neue inschriftenfunde aus Aizanoi IV: Aizanitica Minora II, *Chiron 36*, s. 45-111.

Leick, G. (1991). *A Dictionary of ancient near eastern mythology,* Routledge.

Lochman, T. (2003). *Studien zu kaiserzeitlichen Grab- und Votifreliefs aus Phrygien*. Basel: Art Print.

MAMA IX, (1988). Levick, B., Mitchell S., Potter J. ve Waelkens M., (Ed.) Kayıt altına alanlar: Cox C. W. M., Cameron A. ve Cullen J., Monumenta Asiae Minoris Antiqua, IX: Monuments From the Aezanitis, London: Gloucester Printed in Great Britain.

Masseglia, J. (2013). Phrygian in relief: trends in self-representation, *Roman Phrygia Culture and Society*, (Ed. P. Thonemann), Cambridge University Press, s. 95-123.

Nicholson, F. W. (1891). Greek and Roman barbers, *Harvard Studies in Classicall Philology*, Vol. 2, s. 41-56.

Pfuhl, E., & Möbius, H. (1977). *Die Ostgriechischen Grabreliefs,* Textband II, Published by Philip von Zabern, Maiz.

Julius Pollux, (1824). *Onomasticon*, Leipzig: Kuehn.

Redfield, J., (1982). Notes on the Greek Wedding, *Arethusa 15*, s. 181-201.

Rich, A. (1890). *A Dictionary of Roman and Greek antiquities with nearly 2000 engravings on wood form ancient originals ıllustrative of the ındustrial arts and social life of the Greeks and Romans*, London.

Roller, L.E. (2013). *Ana tanrıçanın izinde*, İstanbul.

Sevin, V. (2010). *Assur resim sanatı*, Ankara.

Smith, W. (1853). *Dictionary of Greek and Roman antiquities*, London.

Teo. Idyll. (1912). *The Greek bucolic poets*, (Translated by J M. Edmonds), Loeb Classical Library Volume 28. Cambridge, MA. Harvard Univserity Press.

Trinkl, E. (2014). The Wool Basket: function, depicition and meaning of the kalathos, Greek and Roman textiles and dress: An interdisciplinary anthology, (Ed. M. Harlow, M. L. Nosch), *Ancient Textiles Series* Vol. 19, Oxford and Philadelphia, s.190-206.

Türkan, A. (2019a). *Phrygia Epiktetos Bölgesi'nde ölüm, toplum ve kimlik*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Türkan, A. (2019b). Mezar Yazıtları Doğrultusunda Aizanoi antik kentinde demografik yapı ve toplumsal kimlik, *Aizanoi IV, Özel Sayı, Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Ölü Gömme Adetleri Uluslararası Sempozyumu*, s. 289-306.

Uhri, A. (2011). *Boğaz derdi, arkeolojik, arkeobotanik, tarihsel ve etimolojik veriler ışığında tarım ve beslenmenin kültür tarihi*, İstanbul.

Vitruvius, (2015). *Mimarlık Üzerine On Kitap* (Çev: S. Güven), Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı.

Waelkens, M. (1986). M. Waelkens, *Die Kleinasiatischen Türsteine: typologische und Epigraphische Untersuchungen der Kleinasiatischen Grabreliefs mit Scheintür*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Yalazı E., & Küçüker, S. D. (2015). Ksenephon'un Oikonomikos adlı eserinde evlilik ve kadına yaklaşım, *Archivum Anatolicum*, 9/2, s. 57-90.

Yılmaz Kolancı, B. (2018). *Laodikeia mimari bloklarındaki bitkisel ve figüratif kabartmalar*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü, Denizli.